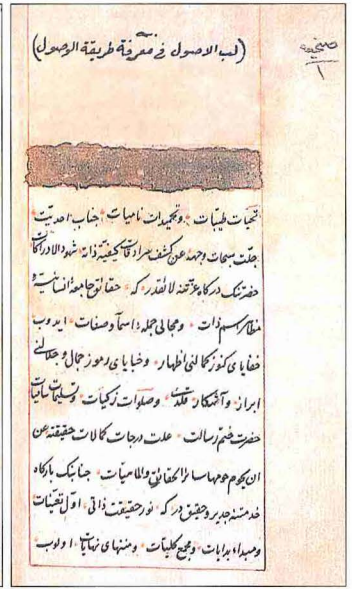
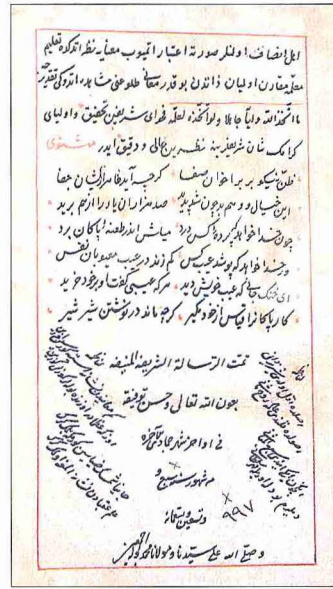

ğu arsadan yeni açılan bir sokak geçmiş, arsanın bir kısmı üzerine yeni binalar yapılmıştır. 1940'lı yıllarda kâğır bir binanın girişinde kalan Memi Can Efendi'nin mezarının yerinin belli olması için mahalle sakinleri tarafından üzerinde "Bican Baba Mezarı" yazılı bir mezar taşı yaptırılmıştır. 1967'de mevcut binanın yerine Cemâleddin Server Revnakoğlu'nun ifadesiyle "nakl-i kubûr dahi yapılmadan" bir apartman inşa edilmiştir. Söz konusu mezar taşı, az ileride Emîr Buhârî Camii'nin hazîresindeki boş bir yere bir kabirmiş gibi konulmuştur.

Eserleri. 1. Lübbü'l-usûl fî mâ'rifeti't-tarîki'l-vûsûl. Seyyid Alizâde'nin *Şîr'atü'l-İslâm* adlı kitabından nakiller, Ferîdüddin Attâr ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi sûfilerden alınan beyitlerle süslenen kitapta daha çok ibadetlerin faziletleri üzerinde durulmuştur. Eserin beş nüshası bilinmektedir (Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 670; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 822/2, nr. 197/1; Çorum Hasan Paşa Ktp., nr. 819; Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 1440/1^a-54^b). **2. Metâlibü's-sülûk fî beyâni't-tarîki'l-meslûk** (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3145). Bir önceki esere zeyil olarak yazılmıştır. Memi Can Efendi'nin 998 (1590) yılında istiğrak halinde iken müridi Muslihuddîn-i Rûmî'ye imlâ ettirdiği eser III. Murad'a sunulmuştur. **3. Diwan.** XVI. yüzyıl tekke şairleri arasında aya geçmeyen Memi Can Efendi'nin divançesinin tek nüshası bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 796/1-21). III. Murad'ın şiirleri tasavvuf ehli birçok kişi tarafından "muhakkikâne ve muvahhidâne" bulunduğu için şerhedildiği bilinmektedir. Bunlar arasında Memi Can ile halifesi Bursalı Mehmed Subhi efendiler de bulunmaktadır. Divançede Memi Can Efendi'nin, "Ol nice mahlûk-ı bî-candır ki halk olalı bir kerre söyledi" mısraıyla başlayan lugazı şerhettiği görülmektedir. **4. Uknûmü'l-hikem fî mâ'rifeti'l-sırr-i-kıdem** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2559). Memi Can Efendi'nin III. Murad için yazdığı bir methiyesinin müridi Mehmed Kadı el-Çorûmî tarafından yukarıdaki adla şerhedildiği kaydedilmekteyse de eser incelendiğinde bu kişinin şârih değil kâtip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu eserde Mehmed Kadı, Memi Can Efendi'nin önceki iki kitabını Muslihuddîn-i Rûmî adlı müridi, bunu ise kendisi için imlâ ettiğini be-

Memi Can
Efendi'nin
Lübbü'l-usûl
fî mâ'rifeti't-
tarîki'l-vûsûl
adlı eserinin
ilk ve son sayfaları
(Hacı Selim
Ağa Ktp.,
Aziz Mahmud
Hüdâyî, nr. 670)

lirtmektedir. Esere, Memi Can Efendi'nin Sultan Murad'ın methine dair yazdığı beş beyitlik bir manzumenin şerhi yapılarak başlanmış, seksen varakta ancak iki beyit şerhedilebilmiştir. Bir şairin kendi şiirini yine kendisinin şerhetmesine güzel bir örnek olan eser, ilk bakışta padişaha yaranmak için yazılmış gibi zannedilirse de şerhte padişahın adının geçmediği ve mücerret tasavvufi yorumların yapıldığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Divan Edebiyatı Müzesi, Revnakoğlu Dosyaları, nr. 95; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 467-468; Keşfü'z-zunûn, II, 1545; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), I, 152; Şeyhî, *Vekâyü'l-fuzalâ*, s. 50; Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmûa-i Tevârîh* (haz. Fahri Ç. Derin – Vahid Çabuk), İstanbul 1985, s. 219; Müstakimzâde, *Mecelletü'n-nisâb*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628, vr. 408^a; Ahmed Rifat, *Lugat-ı Târîhiyye ve Coğrafiyye*, İstanbul 1299, I, 151; Bursalı Mehmed Tâhir, *Ay-dın Vilâyetine Mensub Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihin ve Etibbânî Terâcim-i Ahvâlî*, İzmir 1324, s. 13-14; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, I, 161; Ahmed Muhyiddin, *Tomâr-ı Kebîr*, Nejd-i İslî özel kütüphanesi, s. 113; Tomar-Halvetiyye, s. 107; Hüseyin Vassâf, *Seftne*, IV, 236; Sadettin Nûzhet Ergun, *Halk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1938, s. 203-204; Mahmut Erol Kılıç, "Adını Uşşâk Şehriden Alan Bir Osmanlı Tasavvuf Okulu: Pîr Hüsâmüddin Hasan-ı Uşşâkî ve Uşşâkîlik", 21. Yüzyıl Eşiğinde Uşak Sempozyumu, İstanbul 2001, I, 435-450; a.mlf., "Kutub Ömer Dede (Karîbî): Gelibolulu Bir Halvetî-Uşşâkî Şeyhi ve Şiirleri", *Avrupa'ya İlk Adım Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2001, s. 145-149; a.mlf., "Manisalı Şeyh Memîcân-ı Saruhânî (v. 1008-1600) ve Eserlerinde Mevlânâ'dan Tesirler", *I. Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri*, Manisa 2002, s. 205-220.

M. EROL KILIÇ

MEMLEKETEYN

(مملكتين)

Osmanlılar'ın
iki memleket anlamında
Eflak ve Boğdan'a verdikleri isim
(bk. BOĞDAN; EFLAK).

el-MEMLEKETÜ'İ-MAĞRİBİYYE

(bk. FAS).

MEMLÜK

(المملوك)

Esir veya köleler arasında seçilip özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerler.

Sözlükte "mâlik olmak" anlamındaki mülk kökünden türetilen memlûk "mâlik olunan şey" demektir. Çeşitli İslâm ülkelerinde memlûk yerine gulâm ve Kuzey Afrika'da abîd kelimeleri kullanılmıştır. Endülü's'te özel muhafız birliklerinin hemen tamamını oluşturan Slav kökenli paralı askerlere verilen sakâlîbe adı da "memlûk" anlamındadır.

Muhafız birliklerinde görev yapan, kendilerine has içtimai ve hukukî statüye sahip memlûkler bir tür profesyonel asker niteliğinde İslâm toplumuna girmişler ve zamanla siyasî iktidarlara ele geçiren bir güç halini almışlardır. Bunu gerçekleştiren köle olmalarını yadırgamamışlar, hatta ulaştıkları konumu bir eleme ve seçilme sonucunda elde ettikleri için mem-

lük kimliğini bir imtiyaz ve asalet belirtisi olarak görmüşlerdir. Memlûk sınıfının ortaya çıkışında bazı önemli kriterler bulunmaktadır. Bunların başta geleni İslâm âlimlerinin uygun bulduğu kölelik statüsünde ve beyaz ırktan olmaktır. Memlûkler, genellikle Kafkaslar'dan ve Orta Asya steplerinden gelen ve Türk diye adlandırılan kavimlerden seçilirdi. Etiyopyalı, Batı Afrikalı ve Hintli hadımları memlûk gibi görmek doğru değildir; bunları memlûklerin hizmetinde bulunan bir unsur olarak değerlendirmek gerekir.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde İslâm ordusu Arap asıllı askerlerden meydana geliyordu. Fetihlerle birlikte Araplar dışında İslâm'a girenlerin sayısında hızlı bir artış görüldü. Yeni müslüman olanlardan İranlılar ve Kiptiler gönüllü veya ücretli asker konumunda orduya katıldılar. Emevîler döneminde başta Türk, Berberî ve İranlılar olmak üzere Arap dışı müslüman askerlerin sayısı daha da arttı. Emevîler için en önemli asker kaynağı Horasan'dı. Öncelikle sınır boylarında yaşayanlar büyük ölçüde müslümanların tarafına geçmişler ve "mevâlî" sıfatıyla Arap ordularına katılmışlardı. Ancak ordunun kumanda kademesinde Araplar yer alıyor ve mevâlî statüsünde bulunanlar onların kendilerine ikinci sınıf insan gözüyle bakmasını kabullenemiyordu. Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd, 54 (674) yılında Buhara seferinden dönerken beraberinde getirdiği 2000 kişilik bir Türk birliğini Basra'ya yerleştirmişti (Taberî, V, 298). Kuteybe b. Müslim'in emrindeki 12.000 askerinde yaklaşık 7000 kadarı çoğunluğu Türk olmak üzere Arap dışı müslümanlardan oluşuyordu. Diğer taraftan Velîd b. Abdülmelik zamanında gerçekleştirilen Kuzey Afrika ve Endülüs'teki fetihlerden sonra İslâm ordusunda yer alan Berberî asıllı askerlerin sayısı da çok artmıştı.

132 (750) yılında Emevîler'in yıkılması-na sebep olan Horasan kuvvetleri arasında Türk ve İranlı unsurlar çoğunlukta idi. Bu tarihten itibaren Horasanlılar yaklaşık iki nesil boyunca Abbâsî ordusunun en önemli birliklerini teşkil ettiler. Göçebe menşeli bu askerler Irak'taki yeni konumlarına çok çabuk uyum sağladılar ve kısa zamanda halife ve halk nezdinde büyük itibar kazandılar. Emin ile Me'mûn arasındaki iç savaşta kardeşini yenen Me'mûn, Horasan dolaylarından topladığı kuvvetlerle iktidarı ele geçirmiş ve korumayı başarmıştı. İslâm ordusundaki Arap dışı unsurlar arasında Türkler kadar nü-

fuzlu olanlar yoktu. Me'mûn'un Horasanlı askerlerinin hemen tamamı Türkler'den oluşuyor ve Mu'tasım devrine kadar daha çok Horasanlılar diye biliniyordu. Bu askerler hem milliyetleri hem askerî kimlikleri bakımından memlûk sisteminin bir prototipiydi. Mu'tasım zamanında memlûk sayısında çok hızlı ve önemli bir artış oldu. Bunun başlıca sebebi, Abbâsîler'in kuruluşuna büyük katkıları olan İranlılar'ın nüfuzunun gittikçe artmasıyla birlikte Araplar'la aralarındaki rekabetin devletin işleyişini tehlikeli biçimde etkilemeye başlaması ve Me'mûn ile haleflerinin bu güçler arasında denge kurmak amacıyla İslâm devleti sınırları dışından Türkler'i getirterek onlardan özel askerî birlikler kurmasıdır. Böylece ordudaki memlûklerin sayısı kısa zamanda 30.000'e ulaştı. Bu birliklerin kumanda kademesinde yine Türkler bulunuyordu. Mu'tasım, Türk birlikleri için Sâmerrâ şehrinin kurarak onlara geniş iktâlar verdi ve yerli halkla karışmalarını engellemek amacıyla Asya steplerinden evlenecekleri kızlar getirtti.

Memlûk sistemi kısa zamanda devletin hüküm sürdüğü bütün topraklara yayıldı. Artık halifelerin memlûkleri yanında eyalet valilerinin de memlûkleri vardı. Ancak bu durum ülke içinde devlet otoritesinin ortadan kalkmasına yol açtı. Başlangıçta vilâyetlerdeki düzeni memlûkler sayesinde sağlayan halifeler ve valiler bu defa onların merkeze karşı bağımsızlık mücadeleleriyle karşılaştılar. Babası, Me'mûn'un hizmetinde bir memlûk olan Mısır valisi vekili Ahmed b. Tolun soydaşı memlûklerin desteğini alarak Mısır'da ilk müslüman-Türk devletini kurdu (254/868). Yine Tolunoğulları'nın yıkılmasından sonra Mısır valiliğine getirilen ve Abbâsîler'in hizmetindeki başka bir Türk memlûkünün oğlu olan Muhammed b. Tuğç el-İşîd, emrindeki 8000 memlûkün desteğiyle Mısır'da iktidarı ele geçirip İşîdîler Devleti'ni tesis etti (323/935). 358'de (969) bu devleti yıkan Fâtımîler de memlûk sistemini uygulamak durumunda kaldılar. Fâtımî ordusunda başlangıçta Berberî ve Zenci birlikleri bulunuyordu. Müstansır-Billâh zamanından (1036-1094) itibaren sadece Türkler'den meydana gelen memlûk birlikleri kuruldu. Fâtımîler, bu birlikler sayesinde özellikle Suriye ve Mısır üzerindeki hâkimiyetlerini belirli bir zaman sürdürme imkânı buldular. Türk memlûkleri farklı devletler tarafından yaklaşık 450 yıl boyunca tercih edilen askerî kuvvet oldu. Bir müslüman yönetici,

Türk memlûklerinden birlik kurmaya karar verdiğinde komşu devletler de başka seçenekleri bulunmadığından onu takip ediyordu; çünkü aksi takdirde o devlet diğerlerinin karşısında zayıf duruma düşüyordu. Memlûk elde edilebilecek bölgelere hükmeden veya onlara yakın bir coğrafyada olan müslüman yöneticiler düşmanlarına karşı avantajlı durumdaydılar. Meselâ Sâmânîler bu avantajı çok iyi kullanmışlardır.

Başlangıçta Türk devletlerinin ordularında köle askerlerden oluşan birlikler yoktu. Türkler'in gulâm / memlûk sistemini uygulamaları XI. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Türk hânedanları bu yüzyılda Orta Asya'dan gelerek İran'a yayıldılar ve zaman zaman Türkmen birliklerinin yerine daha güvenilir bir unsur olan gulâmları kullandılar (bk. GULÂM). Gulâmlik müessesesi, memlûk sisteminin tam bir benzeri olduğu gibi amaç ve görevleri bakımından Osmanlılar'daki kapıkulu askerleriyle de eş değerdedir (bk. KAPIKULU; YENİÇERİ).

Selâhaddin-i Eyyûbî'den itibaren Mısır ve Suriye'de istihdam edilen memlûklerin sayısı çok arttı. Bu devirde memlûkler emirlerin birliklerinin çekirdeğini oluşturmaktaydı. Eyyûbî sultan ve meliklerinin her biri, kendi devletini korumak ve diğer bir melikin toprağı üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için yeni askerî birlikler kurmak zorunda kaldı ve hasımları karşısında kendilerini güçlü kılacak bir unsur olarak memlûk istihdam etmeye başladı. XII. yüzyılın ortalarında Ortadoğu'daki irili ufaklı bütün İslâm devletlerinde memlûklerin sayısı ve nüfuzu olağan üstü bir şekilde arttı. Artık Türk memlûkleri bölgede siyasî ve askerî olaylarda belirleyici bir güç olmuş ve şehzadelerin tahta geçişlerini kontrolleri altına almışlardı. Çünkü Eyyûbî hükümdarları saltanatlarını korumak için mutlaka memlûklerin desteğine ihtiyaç duyuyor, onlar da bu sayede siyasî nüfuzlarını gittikçe arttırmaya çalışıyordu. Nihayet 1250 yılında Mısır'da iktidarı ele geçirip 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından yıkılacak olan Memlûkler Devleti'ni kurdular ve yıkılıştan sonra da 1811 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın önde gelen beylerini ortadan kaldırmasına kadar nüfuzlarını korudular.

Memlûk sistemi Memlûkler zamanında ideal şeklini almıştır. Bu sistemin genel tercihi asker yetiştirilecek aday kölenin cesaret, güçlülük, çeviklik ve uzun boyluluk gibi özellikler taşımasının yanın-

da gazilik, şehitlik, cihad vb. yüksek değerler uğruna savaşması ve kendisine saf İslâmî inancın aşılabilmesi için putpe-rest inancına sahip, yani step kültüründen gelen bir genç hatta çocuk olması idi. Aranan şartları haiz satılık gençler için gerektiğinde büyük paralar ödeniyordu. Bu sebeple bazı bölgelerde yaşayan aileler çocuklarını gönüllü olarak köle tüccarlarına satıyordu; bazı babalar ise yüksek kazanç sağlamak için oğullarını bizzat getiriyor ve sıkı pazarlık yapıyordu (Makrîzî, *el-Hıta*, II, 214). Kölelerin satın alınması ve güvenli bir şekilde Mısır'a getirilmesinde köle tâcirlerinin çok önemli rolü vardı. Köle ticareti yapanlar, memlûkün ana vatanı ile Memlûk Devleti'ni birleştiren zincirin bir halkasını teşkil ediyordu. Köle tâcirinin en bilinen lakabı "hoca" idi (Kalkaşendî, VI, 13). Memlûk Devleti, askerî ve idarî alanda ihtiyaç duyduğu insan kaynağını memlûk sistemini iyi çalıştırarak sağlıyordu. Bundan dolayı öncelikle köle ticaretini cazip kılacak çeşitli önlemler almıştı; köle tâcirleri diğer tâcirlerin tâbi olduğu vergilerden muaftı. Köle tâciri Orta Asya'dan aldığı köleleri doğrudan Mısır'a getirmezdi. Toplanan köleler, İslâm âlemine arz için ilk önce büyük şehirlerde açılan köle pazarlarına götürülüyordu; bunların en meşhurları Fustat ve Bağdat'taki "dârü'r-rakîk" denilen pazarlardı.

Memlûk sultanı için satın alınan kölelerin bedeli beytül-mâl tarafından ödenirdi. Bir sultan öldüğü veya tahtından indirildiği zaman "küttâbiye" (kitâbiye) denilen, henüz eğitimini tamamlamamış ve bu yüzden sultan tarafından âzat edilmemiş memlûkler tekrar beytül-mâl'e gönderilir ve gelenek gereği yeni sultan onları bir daha satın alırdı (Makrîzî, *es-Sûluk*, I, 584); bu sırada kadılar da hazır bulundurdu (İbn İyâs, III, 16). Bir memlûk için ödenen fiyat o memlûkün lakabı olabiliyordu. Kaynaklar, Sultan Kalavun'un taşıdığı "Elfi" lakabının kendisine 1000 dinara satın alınması sebebiyle takılmış olduğunu belirtir (İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VII, 325).

Sultan tarafından satın alınan bir memlûk, önce Kahire Kalesi'nin kışlarında yer alan ve "tabaka" denilen askerî okula yerleştirilirdi. Bu okulda memlûke Sünnî esaslara göre İslâm dini öğretilir, ardından bir emîrle dahi konuşmasına müsaa-de edilmeyen katı disiplin kuralları içinde askerî bilgiler verilir. İbn Haldûn'a göre dinî bilgiler eşliğinde yaptırılan bu eğitim

askerlik mesleğini motive ediyordu (*el-İber*, V, 371). Öğrenimini bitiren memlûk âzat edildikten sonra askerî teçhizatını alır ve sultanın hassa birliğine katılırdı.

Bir memlûkün meslek hayatındaki en önemli kişi onu en son satın alan ve âzat eden kimseydi. Âzat edilen memlûke "atîk", âzat edene de "mu'tık, mevlâ, üstat, seyyid" denirdi. Memlûk, son efendisine karşı onun ölümüne kadar büyük saygı ve sadakat duyguları beslerdi. I. Baybars'ın sultan olduktan sonra dahi emîri durumundaki mevlâsı Ay Tegin'e büyük saygı gösterdiği ve bunun diğer memlûklere örnek teşkil etmesini istediği bilinmektedir. Bir memlûk mevlâsına sadakat gösterdiği gibi arkadaşlarına da sadıktı. Memlûkün kölelik ve âzatlık arkadaşlarına "huşdaşiye" (huşdaş) denirdi. Huşdaşlar tam bir dayanışma içindeydi; uzun zamandan beri huşdaş olanların arasına sonradan katılanlara "ecnebi" (garip) denir ve kendilerine bir süre yabancı gibi davranılırdı. Huşdaşiye arasında görülen karşılıklı dayanışma yaşça büyük olanın küçüğü gözetmek için görev almasıyla başlar ve büyük memlûke "ağa", küçük memlûke "ini" denilirdi.

Memlûkler daima Türk isimleri kullanmışlardır; bu durum onların toplumun geri kalanından ayrılmalrı, birlik olmaları ve kendi özgün kimliklerini korumaları hususunda büyük önem taşımıştır. Memlûklerin irken Türk menşeli olup olmamasının Türk ismi taşımalarına etkisi yoktu; Türk asıllı olmayanlar da Türk adı almak zorundaydı ve bu isim değişikliği genellikle kölenin tüccar tarafından ilk efendisine satışı sırasında yapılırdı. Çeşitli kavimlere mensup olan ve Türk adları taşıyan memlûklerin konuştıkları dil de Türkçe idi; dolayısıyla Türk veya Etrâk diye çağırılıyorlardı. Kurdukları devlete Memlûkler'in yanı sıra Devletü Türk veya Devletü'l-Etrâk de deniliyordu.

Memlûkler şahsî meziyetleri, sosyal farklılıkları ve askerî alandaki başarıları ile Mısır toplumunda özel bir aristokrat sınıfı oluşturmuştur. Ancak bu tek nesilli bir soyluluktur; yani memlûkün memlûk olmasıyla başlayıp ölümüyle sona eriyordu ve çocuklarına intikal etmiyordu. Çünkü bir memlûkün oğlu kölelik veya esirlikten gelmediği için memlûk olamıyor ve bu sıfatı taşıyamıyordu (bk. EVLÂDÜ'n-NÂS). Memlûkler Mısır'dan başka Hindistan'da da kendi adlarıyla anılan bir hânedan kurmuşlar ve bir asra yakın bir süre iktidarı ellerinde tutmuşlardır (bk. DELHİ SULTANLIĞI; ayrıca bk. DİA, XIV, 183).

BİBLİYOGRAFYA :

- Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), V, 298; İbn Haldûn, *el-İber*, V, 369-373; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, VI, 13; Makrîzî, *el-Hıta*, II, 214; a.mlf., *es-Sûluk*, I, 508-509, 584; II, 525; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire* (nşr. W. Popper), Leiden 1940-42, VII, 325; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr* (nşr. W. Popper), Leiden 1940-42; İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-zühûr*, III, 2, 16, 67; G. le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, s. 487; A. N. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon: 1250-1900*, London 1939, s. 15; a.mlf., "Some Notes on the Feudal System of the Mamlûks", *JRAS* (1937), s. 97-103; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 414-436; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, İstanbul 1961, bk. İndeks; W. Muir, *The Mamluk or Slave Dynasty of Egypt AD. 1260-1517*, Amsterdam 1968; D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamlûk Kingdom*, London 1968; a.mlf., "The Eunuchs in the Mamluk Sultanate", *Studies in Memory of Gaston Wiet* (ed. M. Rosen-Ayalon), Jerusalem 1977, s. 267-295; a.mlf., *The Mamlûk Military Society*, London 1979; a.mlf., *Outsiders in the Lands of Islam: Mamlûks Mongols, Eunuchs*, Leiden 1985; a.mlf., "The System of Payment in Mamluk Military Society", *JESHO*, I (1957), s. 37-65; a.mlf., "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi" (trc. Samira Kortantamer), *TİD*, sy. 4 (1989), s. 241; a.mlf., "Mamlûk", *EP* (İng.), VI, 314-321; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Kıyamü devleti'l-memâlikü'l-ülâ fi Mısır ve's-Şâm*, Beyrut 1969; W. M. Brinner, "Dar al-Sa'ada and Dar al-'Adl in Mamluk Damascus", *Studies in Memory of Gaston Wiet* (ed. M. Rosen-Ayalon), Jerusalem 1977, s. 235-247; B. Flemming, "Literary Activities in Mamluk Halls and Barracks", *a.e.*, s. 249-260; O. Kurz, "Mamluk Heraldry and Interpretatio Christiana", *a.e.*, s. 297-307; P. M. Holt, "The Structure of Government in the Mamluk Sultanate", *Eastern Mediterranean Land in the Period of the Crusades* (ed. P. M. Holt), Warminster 1977, s. 1-8; a.mlf., "Mamlûks", *EP* (İng.), VI, 321-331; Seyyid el-Bâz el-Arifî, *el-Memâlik*, Kahire 1979; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 50, 76-79, 86 vd.; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 185-186; a.mlf., *Salâhaddin Eyyûbi ve Devlet*, İstanbul 1987, bk. İndeks; a.mlf., "Selçuklular'dan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türkler'in Rolü", *TDA*, sy. 65 (1990), s. 139-148; Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul 1985, s. 9-19; Kazım Yaşar Koprman, "Mısır Memlûkleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, VI, bk. İndeks; B. Lewis, *Race and Slavery in the Middle East*, Oxford 1990; İsmail Yiğit, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, VII, 9-20; P. Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century* (trc. P. M. Holt), New York 1992, s. 8-13; Samira Kortantamer, *Bahri Memluklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1993, s. 8; a.mlf., "Memluklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *TİD*, sy. 2 (1983), s. 27-45; Süleyman Kızıltoprak, "Memluk Sistemi", *Türkler*, Ankara 2002, V, 320-321; M. Perlmann,

"Notes on Anti-Christian Propaganda in the Mamluk Empire", *BSOAS*, X (1939-42), s. 843-876; W. J. Fischel, "The Spice Trade in Mamluk Egypt", *JESHO*, I (1958), s. 157-174; V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı" (trc. Erdoğan Merçil - Salih Özbaran), *TD*, sy. 28-29 (1974-75), s. 193-218; Süleyman Özbek, "el-Melikü'z-Zahir Rüknu'd-din ve Baybars Zamanı Mamluk Devleti'nin Dini Siyaseti", *TİD*, sy. 9 (1994), s. 289-307; R. Mortel, "The Decline of Mamluk Civil Bureaucracy in the Fifteenth Century: The Career of Abû'l-Khayr al-Nahhâs", *Journal of Islamic Studies*, VI/2, Oxford 1995, s. 173-188; E. Lévi-Provençal, "Sakalibe", *IA*, X, 89.

SÜLEYMAN KIZILTOPRAK

MEMLÜKLER

(دولة المماليك)

Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren
müslüman Türk devleti
(1250-1517).

Mısır'da Eyyübî ordusundaki Türk asıllı âzatlı emîrler tarafından kurulan, dönemin tarihçilerinin Türk Devleti olarak adlandırdığı Memlûkler (Kölemenler), Bahrî Memlûkleri (Bahriyye, Birinci Memlûkler; 1250-1382) ve Burcî Memlûkleri (Burciyye, İkinci Memlûkler; 1382-1517) olmak üzere iki dönemde incelenebilir.

Eyyübî Hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb'un Kıpçak ülkesi ve Kafkasya'dan getirтип Ravza adasındaki kışlalara yerleştirdiği Türk asıllı memlûklerden oluşan ve Bahrü'n-nîl'e (Nil nehri) izâfetle el-Memâlikü'l-Bahriyye adını alan özel birlikler çok geçmeden Eyyübî ordusunun en önemli unsuru haline gelmişti. Necmeddin Eyyüb'un ölümünün hemen ardından Fransa Kralı IX. Louis liderliğindeki Haçlı ordusuna karşı kazanılan Mansûre ve kralla birlikte pek çok kumandanın esir alındığı Faraskur (3 Muharrem 648 / 7 Nisan 1250) savaşlarında en büyük rolü bu birlikler oynadı. Ancak yeni Eyyübî hükümdarı Turan Şah onların başarısını kıskandı ve liderlerini tahtının ortakları gibi görüp görevlerinden almaya başladı; ayrıca tahta geçmesini sağlayan Türk asıllı üvey annesi Şecerüddür'ü babasının hazinesini saklamakla itham etti ve ona ağır hakaretlerde bulundu. Bunun üzerine Bahrî emîrlerinden Baybars el-Bundukdârî ve arkadaşları bir suikastla Turan Şah'ı öldürdüler. Onun ölümüyle Mısır'da Eyyübîler yıkılmış ve yerine Memlûkler adıyla bilinen Türk Devleti kurulmuştur.

Baybars ve arkadaşları efendileri Necmeddin Eyyüb'un dul eşi Şecerüddür'ü tahta çıkarmışlar, onun memlûklerinden

İzzeddin Aybek et-Türkmânî'yi de atabek yapmışlardı. Türk asıllı olması dolayısıyla bazı tarihçilerin Memlûkler'in ilk sultanı saydığı Şecerüddür esir Fransa kralıyla bir anlaşma yaparak Dimyat'ı tahliye etmesi, ağır bir vergi ödemesi ve İslâm ülkelerine saldırmamaya söz vermesi şartlarıyla onu serbest bıraktı. Ancak bu başarısı işe yaramadı. Suriye Eyyübî emîrleri, meşrû hakları saydıkları Mısır sultanlığını onun elinden almak için harekete geçmişlerdi. Ayrıca onun sultanlığı kadın olması dolayısıyla da yadırganmıştı. Bağdat Abbâsî Halifesi Müsta'sım-Billâh'ın devreye girmesiyle tahta çıkmasını sağlayan Bahrî emîrlerinin tavsiyesine uyan Şecerüddür, İzzeddin Aybek'le evlendi ve seksen gün oturduğu tahtını ona devretti. Böylece tarihçilerin çoğu tarafından Mısır Memlûk hükümdarlarının ilki sayılan İzzeddin Aybek tahta çıkmış ve Memlûkler Devleti resmen kurulmuş oldu (1 Rebîülâhîr 648 / 3 Temmuz 1250).

Sultan İzzeddin Aybek, tahtından feragat edip Eyyübîler'den altı yaşındaki el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'yı tahta çıkarmasına rağmen Mısır üzerine yürüyen Suriye Eyyübî birliklerini Abbâsiye civarında mağlûp etti. Eyyübîler'in yeniden savaş hazırlığı yaptığı sırada Moğol tehlikesi ortaya çıkınca Abbâsî halifesinin devreye girmesiyle iki taraf arasında antlaşma yapıldı (Safer 651 / Nisan 1253). Eyyübî emîrlerinin Memlûk Devleti'ni resmen tanıdıklarını göstermesi bakımından büyük önem taşıyan bu antlaşma ile Ürdün nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi.

Memlûk kılıçları (TSM)

İzzeddin Aybek bundan sonra anlaşmazlığa düştüğü Bahrî emîrleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Onlardan kurtulan Aybek, Moğollar'ın Bağdat'a saldırdığı haberi duyulunca bu gelişmeyi bahane gösterip çocuk sultanı tahttan indirip yeniden tahta çıktı. Ardından Saîd bölgesinde başlatılan isyanları bastırdı ve Eyyübî emîrleriyle ikinci bir barış yaparak yönetimde istikrarı sağladı. Bu arada siyasî bir evliliğe niyetlenmesi ve Musul Emîri Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla nişanlanması yüzünden hanımı Şecerüddür'ün emriyle bir suikast sonucunda öldürüldü (22 Rebîülevvel 655 / 9 Nisan 1257).

Duruma hâkim olan İzzeddin Aybek'in memlûkleri onun önceki hanımından oğlu Nûreddin Ali'yi sultanlığa, aralarından Kutuz'u da sultan nâibliğine getirmişlerdi. On beş yaşında tahta geçen Nûreddin Ali zamanında (1257-1259) bütün yetkileri elinde tutan Kutuz, 656 (1258) yılında Bağdat Abbâsî hilâfetine ortadan kaldıran Moğollar'ın Suriye istikametinde ilerlemeye devam etmesi üzerine, yaptığı toplantıda bu zor şartlarda herkese söz geçirebilecek müktedir birinin sultanlığa getirilmesini teklif etti ve oy birliğiyle sultan ilân edildi (17 Zilkade 657 / 5 Kasım 1259). Bu sırada İslâm tarihinin en kritik dönemlerinden biri yaşanıyordu. Bahrî Memlûk emîrlerinin Mısır'a dönüp kendisine katılmasıyla gücünü arttıran Kutuz, Hülâgû'nun teslim olma tekliflerini reddederek ordusunun başında Filistin'deki Aynicâlût mevkiine kadar geldi. Burada Moğollar'a karşı, tarihin akışını değiştiren savaşlardan sayılan Aynicâlût Savaşı'nı kazandı (25 Ramazan 658 / 3 Eylül 1260) ve Suriye'nin büyük kısmı Memlûklerin eline geçti. İtaat arzeden Hama, Humus ve Kerek Eyyübî emîrleri görevlerinde bırakıldı. Bu zaferle Memlûkler İslâm dünyasının en büyük devleti haline geldiler ve bu özelliklerini Osmanlılar'ın yükselme devrine kadar korudular. Ancak zaferiyle tarihe damgasını vuran Kutuz kendisini karşılamak için süslenen başşehrine ulaşamadı. Savaşın kazanılmasında büyük rol oynayan Bahrî emîrlerinden Baybars el-Bundukdârî ve arkadaşları dönüş yolunda onu öldürdüler (16 Zilkade 658 / 23 Ekim 1260).

Bahrî emîrleri tarafından sultan ilân edilen ve devletin gerçek kurucusu sayılan I. Baybars ile birlikte Memlûk tarihinde yeni bir dönem başladı. Saltanatına dinî meşruiyet kazandırmak ve bu sayede hâkimiyetini kuvvetlendirmek isteyen Baybars, Abbâsî ailesinden birini ha-